

An Analytical Look at The Quality of Life of the People of Khorasan During the Qajar Era, According to the Iranian Press, Based on The Archives of Astan Quds Razavi Press.

Jamileh Jahani^{1✉} | Zahra Bayati Bayat²

1. Corresponding author, Ph.D. Student of Information Science and Epistemology, Expert in organizing and preparing the press, Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran. E-mail: jahani.ja@gmail.com
2. M.A. in Information Science and Epistemology, Expert in organizing and preparing the press, Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran. E-mail: byt.zhr1983@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 28 June 2023

Received in revised form:

20 July 2023

Accepted:

16 September 2023

Published online:

15 Mars 2024

Keywords:

Quality of Life,
Qajar
Khorasan
The Press
Astan Quds Razavi
Content analysis

ABSTRACT

Quality of life is a historical product of cultural, social, economic and political systems and it cannot be explained separately from the above structures. Therefore, the concept of quality of life is a composite variable and its status depends on the level of development of societies. The Qajar era is the age of conflict over tradition and modernity. Confrontation with the new world and the West has had a significant impact on the intellectual and cultural developments of Iranian society in this period. In the meantime, the press, considering its long history in Iran as a written legacy left by the predecessors, is one of the valuable sources of information for understanding the cultural, political, social and economic situation of the Iranian society. Therefore, in this research, an attempt has been made to understand the prevailing atmosphere of popular thoughts in the Qajar period and to examine the press sources published at that time, most of these sources are available in the Astan Quds Razavi press archive, and to consider the components of the quality of life, the condition of the people Khorasan should be investigated by content analysis method. The findings of the research showed that the components of security and access to services have the highest frequency and the variables of transportation and housing have the lowest values.

Cite this article: Jahani, Jamileh., Bayati Bayat, Zahra. (2022). An Analytical Look at The Quality of Life of the People of Khorasan During the Qajar Era, According to the Iranian Press, Based on The Archives of Astan Quds Razavi Press. *News Science*, 11 (3), 1-20. DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2024.393905.1116>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2024.393905.1116>

کیفیت زندگی مردم خراسان در دوران قاجار به روایت مطبوعات ایران براساس موجودی آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی

جمیله جهانی^۱ | زهرا بیاتی بیات^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه علم اطلاعات و دانش شناسی، دانشگاه پیام نور، مشهد. رایانامه: jahani.ja@gmail.com

۲. کارشناس ارشد، علم اطلاعات و دانش شناسی، دانشگاه پیام نور، مشهد. رایانامه: byt.zhr1983@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	کیفیت زندگی، محصول تاریخی نظام‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و نمی‌توان آن را مجزا از ساختارهای فوق تبیین کرد. بنابراین مفهوم کیفیت زندگی یک متغیر مرکب می‌باشد و وضعیت آن به سطح توسعه‌یافتگی جوامع بستگی دارد. عصر قاجار، عصر کشمکش بر سر سنت و تجدد است. مواجهه با دنیای جدید و غرب، تأثیر به‌سزایی در تحولات فکری و فرهنگی جامعه ایران در این دوره داشته است. در این میان، مطبوعات، با توجه به تاریخچه دیرینه‌ای که در ایران دارد به عنوان میراث مکتوب برجای مانده از پیشینیان، یکی از منابع اطلاعاتی ارزشمند برای شناخت اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران است. لذا در این پژوهش، سعی شده با شناخت فضای حاکم بر اندیشه‌های رایج در دوره قاجار و بررسی منابع مطبوعاتی منتشر شده در آن زمان که اکثر این منابع در آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی موجود است و در نظر گرفتن مؤلفه‌های کیفیت زندگی، وضعیت مردم خراسان به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گیرد. این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش انجام در زمره تحقیقات کیفی قرار داد. یافته‌های پژوهش نشان داد مؤلفه امنیت و دسترسی به خدمات، بالاترین فراوانی و متغیرهای حمل و نقل و مسکن کمترین مقدار را دارند.
تاریخ دریافت: 1402/01/30	
تاریخ بازنگری: 1402/02/147	
تاریخ پذیرش: 1402/05/01	
تاریخ انتشار: 1403/03/30	
کلیدواژه‌ها: کیفیت زندگی قاجار خراسان مطبوعات آستان قدس رضوی تحلیل محتوا	

استناد: جهانی، جمیله؛ بیاتی بیات، زهرا (1401). نگاهی تحلیلی به کیفیت زندگی مردم خراسان در دوران قاجار به روایت مطبوعات ایران براساس موجودی آرشیو

مطبوعات آستان قدس رضوی. علوم خبری، 11 (3)، 1-20.

DOI: <http://doi.org/10.22034/Irsi.2024.393905.1116>

مقدمه

عصر قاجار یکی از حساس‌ترین و شگفت‌انگیزترین دوره‌های تاریخ ایران است. این عصر دوره گذر از جامعه سنتی به سوی مدرنیته و دوره تغییرات اساسی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است. تعصبات ملی و مذهبی شدید بر روح و فکر اکثریت قریب به اتفاق جامعه آن روز حاکم بود. مردم سخت پایبند آداب و رسوم و سنن ملی و شعائر مذهبی بودند، اما مواجهه با دنیای جدید غرب، تأثیر به‌سزایی در تحولات فکری و فرهنگی جامعه ایران در این دوره داشت. تاریخ‌نویسی دوره قاجار، در پیوند با تحولات فکری و فرهنگی جامعه ایران در این دوره است که امکان تحلیل در حوزه‌های مختلف را فراهم می‌کند. این امر زمانی اهمیت ویژه پیدا می‌کند که مسئله پژوهش تاریخی مورد نظر، با شناخت فضای حاکم بر اندیشه‌های رایج در دوره قاجار و با تکیه بر محیط اجتماعی-فرهنگی عصر قاجار، امکان بررسی تحولات را در این بازه زمانی فراهم می‌سازد.

کیفیت زندگی محصول تاریخی نظام‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و نمی‌توان آن را مجزا از ساختارهای فوق تبیین کرد. بنابراین مفهوم کیفیت زندگی وابسته به سطح توسعه‌یافتگی جوامع است و می‌توان آن را با طراحی و تدوین شاخص‌هایی، تعریف و اجرا کرد.

وجود تعاریف متعدد از مفهوم کیفیت زندگی شهری (ازکمپ^۱، 1370؛ اسمیت^۲، 1381؛ مهدی‌زاده، 1385؛ اولنگین^۳، 2001؛ سینز و بولهاور^۴، 2004) نشان می‌دهد که این مفهوم بسیار تفسیرپذیر و ابهام‌آور است و بنابر حوزه کاربرد و نوع مطالعه بسیار فرق می‌کند. کیفیت زندگی عبارت است از رضایت کلی فردی از زندگی و بنابراین کیفیت زندگی مفهومی عینی و ذهنی به صورت توأم است و می‌توان آن را با توجه به شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، محیطی و روانی و... در دو وجه عینی(کمی) و ذهنی(کیفی) تعریف کرد. مصداق‌هایی از مؤلفه‌های کیفیت زندگی مواردی مانند کیفیت دسترسی، کیفیت مسکن، کیفیت فضاهای گذران اوقات فراغت، ایجاد فرصت‌هایی برای تقابل اجتماعی، فرصت‌های اجتماعی، اشتغال، رفاه، مشارکت اجتماعی و... است. براساس پژوهش‌های انجام شده در واقع برنامه‌ریزی برای مسکن، کار و اشتغال یا حمل و نقل بدون تأمین نیازهای روانی، عاطفی و اجتماعی شهروندان مثل نیاز به امنیت، آرامش خاطر، زیبایی، تعلق اجتماعی، شادی، تفریح و... ناقص خواهد بود(مختاری و نظری، 1390). اگرچه کیفیت زندگی در بعضی از منابع سطح زندگی ترجمه شده است ولی سطح زندگی و پیشرفت مادی فقط یکی از پایه‌های کیفیت زندگی را تشکیل می‌دهد و کیفیت زندگی یک متغیر مرکب می‌باشد. بر این اساس طراحی و تدوین شاخص‌های کیفیت زندگی یکی از راه‌های عملیاتی کردن مفهوم کیفیت زندگی است. شاخص‌ها باید متناسب با ویژگی‌های ملی، محلی و تاریخی تنظیم شوند تا برای انجام پژوهش معنادار باشند و منشاء عملی برای بررسی و برنامه‌ریزی محسوب شوند.

درباره کیفیت زندگی مطالعات بسیاری در کشورهای پیشرفته صنعتی و توسعه‌یافته و به خصوص در کشورهای اروپایی و آمریکایی انجام شده و حتی سازمان ملل هم به شناسایی و معرفی شاخص‌هایی در ارتباط با کیفیت زندگی پرداخته که نمونه شناخته شده آن شاخص توسعه انسانی سازمان ملل متحد^۵ است. تقریباً در تمامی کشورهای یاد شده مرجع و سازمان مشخصی برای اندازه‌گیری، پایش و به روزرسانی شاخص‌های کیفیت زندگی شهری وجود دارد. برای نمونه، در کشور هلند اداره برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی، در ترکیه گروه مشخصی از متخصصین آماری، فرهنگی و اجتماعی، در آمریکا موسسات مختلفی در ایالت‌های آن فعالند مانند شرکت محلی و غیرانتفاعی جکسون ویل^۶ در ایالت فلوریدا و در سنگاپور مراکز دولتی در این زمینه فعال هستند. در حالی که در ایران و نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری به موضوع کیفیت زندگی توجه بسیار اندکی شده است و برخلاف بسیاری از کشورها حتی مرجع و سازمان مشخصی برای ارائه و پایش مسائل، محورها، شاخص‌ها و اندازه‌گیری سطوح رضایت و کیفیت زندگی وجود ندارد(امینی، 1387). با این وجود محققان شاخص‌های متفاوتی را برای بررسی

¹ Oskamp

² Smith

³ Ulengin

⁴ Shyns & Boelhouwer

⁵ Human Development Index (HDI)

⁶ Jacksonville

وضعیت کیفیت زندگی در ایران برگزیده‌اند. با توجه به شاخص‌ها و با در نظر گرفتن این مسئله که تاکنون پژوهشی تاریخی به بررسی مؤلفه‌ها و کیفیت زندگی مردم ایران از طریق بررسی مطبوعات قدیمی به ویژه خطه خراسان به شکل تحلیلی و در دوران قاجار نپرداخته، پژوهش حاضر انجام شده است.

پیشینه تحقیق

گرچه روند شکاف و نزول کیفیت زندگی شهری در دوران‌های گذشته و مختلف تاریخی ایران و به ویژه قاجار همواره چشم‌اندازی از فقر را در شهرها ایجاد کرده متأسفانه رویکرد علمی جهت بررسی و تحلیل این مسائل به منظور رفع موانع و موارد گذشته جهت بهبود کیفیت وضعیت حال و آینده تقریباً به فراموشی سپرده شده است.

با روی کار آمدن قاجاریان - پس از یک دوره رکود در دوره صفویه به دلیل اقبال پادشاهان صفوی به علوم نقلی و کنار گذاشتن مباحث عقلی - بار دیگر فعالیت‌های فکری و عقلی در میان جامعه ایرانی آغاز گردید و ارتباط ایران با اروپا و آشنا شدن بعضی افراد باسواد ایرانی با مظاهر تمدن علمی اروپا به توسعه نهضت ادبی و علمی ایران کمک کرد این آشنایی با مظاهر تمدن غرب سبب تغییرات فرهنگی در جامعه ایرانی گردید.

از سوی دیگر در این دوره با توجه به رویکرد پادشاهان قاجار به علما، مجال مناسبی برای حضور ایشان در عرصه سیاست و فرهنگ به وجود آمد و دیگر بار فقه سیاسی شیعه در جامعه مطرح گردید. شاهان قاجار به جهت کسب مشروعیت و مقبولیت سیاسی مذهبی به همکاری با علما روی آوردند.

علما نیز به خاطر دل‌بستگی حاکمیت به امور و شعائر مذهبی راضی بودند. کتاب‌ها و مقالاتی در حوزه مباحث فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوره قاجار به رشته تحریر درآمده است به عنوان نمونه «صنعت چاپ و سهم آن در توسعه علمی، فرهنگی و فکری ایران عهد قاجاری» نوشته دکتر محمدرضا علم و احمد غلامی که در آن به تأثیر صنعت چاپ در تحولات علمی، فرهنگی و فکری ایران می‌پردازد.

علاوه بر این سید محی‌الدین خلخالی و محمد پوزش نیز مقاله‌ای با عنوان «بررسی جریان‌های فکری عصر مشروطه» به بررسی تحولات و فعالیت‌های جریان‌های فکری حاکم در عصر مشروطه می‌پردازد. دکتر سید حسین قریشی نیز در کتاب خود با عنوان «تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی ایران از آغاز دوره قاجار تا انقلاب مشروطیت» به بررسی تمامی زمینه‌های مطرح در عصر قاجاری می‌پردازد.

همان‌طور که قبلاً اشاره شد تاکنون پژوهشی که به بررسی مؤلفه‌های کیفیت زندگی در خراسان و در زمان قاجار پرداخته باشد انجام نشده است. لذا در این راستا می‌توان به پژوهش‌های مشابهی که در ارتباط با موضوع بررسی شاخص‌ها و مؤلفه‌های کیفیت زندگی صورت گرفته‌اند، اشاره کرد.

«مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری» بحرینی و طیبیان (1377)، محققان این پژوهش به مدل درختی-مدل کاربردی با تکیه بر میزان وسیعی از اطلاعات - دست یافته‌اند که در پایین‌ترین سطح آن سنجه‌ها قرار دارند. ارزش‌گذاری این سنجه‌ها در یک حرکت جمع‌شونده از پایین به بالا منجر به رقمی می‌شود که آن رقم مبین کیفیت محیط شهری است.

صبری (1378) در پژوهشی دیگر با عنوان «نقش دسترسی‌ها در کیفیت زندگی شهری، با توجه به اهمیت دسترسی‌ها در کیفیت زندگی شهری، به اهمیت پیاده‌راه‌ها و نقش آنها در وقوع حیات مدنی اشاره دارد.

پژوهش پاکزاد (1382) با عنوان «کیفیت محیط شهری، مطالعه معوقه شهروندان» نشان داد که کیفیت محیطی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری طراحی شهری بررسی و در نهایت ارتقاء کیفی محیط‌های شهری را یکی از وظایف طراحان شهری و از دغدغه‌های آنان دانسته و دوران سیطره کمیت را تمام شده می‌داند.

«برنامه‌ریزی کیفیت زندگی شهری در مراکز شهری، تعاریف و شاخص‌ها» که توسط کویچی، پورجعفر و تقوایی (1384) انجام شده کیفیت زندگی شهری و تقابل مفهوم کیفیت با کمیت را تعریف و سپس معیارها و شاخص‌های کیفیت زندگی شهری

را بیان می‌دارد و تاکید می‌کند که در تعریف معیارهای کیفیت زندگی شهری می‌باید بعد ذهنی و عینی آن را به صورت توأمان در نظر گرفت.

«ارزیابی کیفیت مناطق شهری در برخورداری از فضاهای عمومی با استفاده از نمودار وزنی ورونی: نمونه موردی شهر قدیم لار» که توسط رفعیان، عظیمی و مقدم (1391) انجام شده با محاسبه ارزش کیفی و با استفاده از نمودار وزنی ورونی مناطق کم تر برخوردار شهر لار از نظر دسترسی به فضاهای عمومی تعیین شده است.

از آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت، آنچه نقطه تمایز این پژوهش با سایر کارها است پرداختن به مؤلفه‌ها و شاخص‌های کیفیت زندگی مردم خراسان در زمان قاجار به روایت مطبوعات ایران است که به روش تحلیل محتوای مطبوعات انجام شده است. پرسش اصلی پژوهش حاضر بررسی کیفیت زندگی مردم خراسان با در نظر گرفتن شاخص‌های زندگی شهری در زمان قاجار، چگونه و در چه سطحی بوده است.

وضعیت فرهنگی و فکری ایران در دوره قاجار

در بررسی اوضاع فرهنگی جامعه باید ابتدا به جریان‌های فرهنگی حاکم بر اجتماع آن روز پرداخت تا فضایی که ترسیم می‌گردد منطبق بر واقعیت‌ها باشد. در ایران معاصر به طور کلی چهار جریان فرهنگی نفوذ و رواج داشته؛ 1. فرهنگ سنتی (آمیزه‌ای از آداب و رسوم محلی، خرافات، ظواهر جزئی و ناچیزی از آداب زندگی و معاشرت اسلامی به صورت ناپیوسته است)؛ 2. فرهنگ اسلامی (مجموعه اندیشه‌ها و تفکراتی است که دارای پیکره‌ای استوار و پیوسته همچون یک منظومه قانونمند بوده و از تمامیت اسلام برخاسته باشد و توانا باشد تا اسلام را در ابعاد مختلف ببیند)؛ 3. فرهنگ وارداتی (مجموعه تفکرات، آداب و رسوم و ارزش‌های فکری و فرهنگی است که به صورت مهاجم، از خارج از مرزهای جهان اسلام و آن سوی دنیا (غرب) به میان مسلمانان وارد شده است)؛ 4. فرهنگ درباری (منظور از فرهنگ درباری، مجموعه آداب و رسوم، معیارها و ارزش‌هایی است که بر دربار و شئون زندگی درباریان و وابستگان آنان جاری بوده) (شکوری، 1371).

با روی کار آمدن قاجاریان، بار دیگر فعالیت‌های فکری و عقلی در میان جامعه ایرانی آغاز گردید و ارتباط ایران با اروپا و آشنا شدن افراد تحصیل کرده ایرانی با مظاهر تمدن علمی اروپا به توسعه نهضت ادبی و علمی ایران کمک کرد و در میان شاهزادگان درس خوانده و با ذوق قاجاریه کسانی مانند عباس میرزا دولت شاه و امثال آنان به کسب و اقتباس مظاهر فرهنگ و تمدن جدید اروپا همت گماشتند.

اقدامات آنان به وسیله قائم مقام و امیرکبیر دنبال شد و با تأسیس دارالفنون، علی‌رغم مخالفت بعضی متعصبان، طبقه جوان و با سواد ایران با علم آشنا گردیدند.

ادبیات و هنر در هر جامعه، تابع ذوق، سلیقه و احساسات مردم است و با توجه به استقبال حکومت‌ها و دولت‌ها قابل رشد و توسعه سریع است؛ به ویژه شعر و شاعر همیشه در میان پادشاهان و امرا خریدار فراوان داشته و وسیله ارضای حس خودخواهی سلاطین و ملائم طبع تملق پسند پادشاهان و امیران و فرمانروایان بوده است.

رشد علمی جامع به سهولت و آسانی و بدون وجود مکتب علمی و موجبات دیگر امکان‌پذیر نیست. موجبات رشد فکری و علمی در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه یعنی از نیمه دوم قرن سیزدهم هجری به وجود آمد و مرور زمان لازم بود تا این مکتب گسترش یابد و ذوق، حس کنجکاوی، تجسس علمی و شور و اشتیاق به درک مسائل ریاضی، طبیعی، جغرافیایی، طب و امثال آن در طبقه فرهیخته کشور منجر شود؛ بنابراین دوران قاجاریه را هر چند می‌توان از لحاظ برخی پیشرفت‌ها نظیر دوره رنسانس اروپا در قرن چهاردهم و پانزدهم میلادی دانست لیکن از لحاظ علمی بسیار فقیر است (رضایی، 1391).

رجال و روشنفکران دوره قاجار به دو دسته دولتی و غیردولتی تقسیم می‌شوند که بخشی از ایشان مذهبی و بخش دیگر غیرمذهبی هستند. هر یک از این رجال در اندیشه‌های خود به مواردی اشاره و تأکید دارند که در نگاه کلی سبب رشد و تحول در

فضای فکری جامعه آن روز گردید؛ بنابراین بازشناسی بخشی از این اندیشه‌ها کمک شایانی به درک بهتر شرایط فرهنگی و تمدنی آن دوره می‌نماید.

دعوت مسلمانان به اتحاد و وحدت کلمه یکی از اندیشه‌های سیاسی اجتماعی، در این دوره است، این طرز تفکر سبب گسترش بیداری و آگاهی میان مسلمانان گردید (محیط طباطبایی، 1350). علاوه بر اتحاد میان مسلمانان، اندیشه‌های ضد استبدادی نیز در فضای آن روز مطرح گردید (مدرسی چهاردهی، 1360).

در فضای اندیشه‌ای آن روز ایران، تحولاتی در عرصه‌های فکر و اندیشه تاریخی روی داد. هم زمان تحول عقلی و ذهنی در میان نخبگان ایرانی راه یافت و جریان انتقادی به تدریج ادبیات به مفهوم کلی آن را در بر گرفت. ادبیات سنتی با نظام سیاسی حاکم و باورهای ریشه‌دار پیوند تاریخی داشت و انتقاد از نهادهای فرهنگی و اجتماعی نظام سنتی را نیز شامل شد. به این ترتیب، جریان انتقاد ادبی و انتقاد علمی از سنت تاریخ‌نویسی در اندیشه و ذهن اندیشه‌گران ایرانی دهه‌های نخست دوره ناصری شکل گرفت و به تدریج در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه به اوج خود رسید (قدیمی قیداری، 1393).

در میان اندیشمندان آن عصر برخی معتقد بودند که تحول اجتماعی بدون تعلیم و تربیت مردم در جامعه اتفاق نمی‌افتد و بر دولت است که تعلیم و تربیت را بر عموم مردم جامعه روا دارد و برای این کار باید از علوم جدید اروپایی نیز بهره گرفت (الگار، 1372).

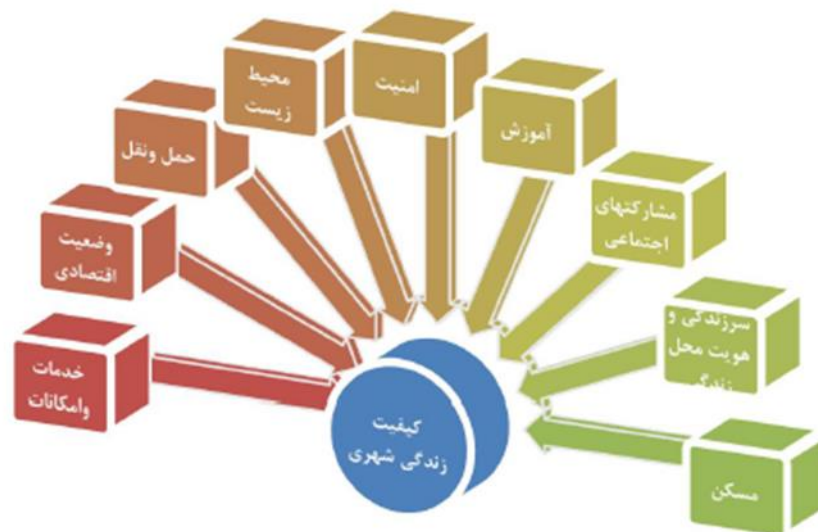
وضعیت خراسان در دوره قاجار و تحولات آن

عصر قاجاریه، مصادف با دوره شکوفایی رنسانس و انقلاب صنعتی اروپا، و وقوع انقلاب فرانسه است. توسعه صنعت در انگلیس و اروپا، چهره قاره اروپا را تغییر داد. گسترش صنعت، توسعه اختراعات و ثروت را به دنبال داشت، لذا بازار فروش و تهیه مواد اولیه از کشورهای شرقی نظیر ایران، نیازی حیاتی برای صنعت جدید اروپا بود. از سوی دیگر این عصر، یکی از مهم‌ترین دوره‌های گذر از سنت به مدرنیته در تاریخ ایران است. عواملی نظیر استعمار در ایران، ورود نهادهای جدید، ورود کالاها و ابزارهای جدید، انعقاد قراردادهای استعماری و حضور اقتصادی بیگانگان در ایران و به تبع آن ورود فرهنگ بیگانه، تأسیس مراکز علمی جدید نظیر دارالفنون، اعزام دانشجویان، ورود کتب خارجی و انتشار روزنامه، نفوذ افکار برون مرزی در حوزه‌های مختلف، ورود جریان فراماسونری و انجمن‌های سری و علنی در ایران، بسترساز این گذر گردیدند. تمامی این مسائل در خراسان که یکی از مهم‌ترین ایالت‌های ایران بود هم تأثیرات خود را برجای می‌گذاشت. اهمیت خراسان در گذشته به عنوان مهد سلسله‌های مختلف و حتی مطرح‌بودنش به لحاظ سیاسی، اقتصادی، همسایگی با هندوستان، نزدیکی به اقوام ترکمن، از رونق افتادن شهرهای مهم تجاری همچون هرات و سمرقند و بخارا با گذشت زمان و جدایی این شهرها در عصر قاجار از خراسان بزرگ، مذهبی‌بودن شهر مشهد و اهمیت استراتژیک آن، مهاجرت اقوام گوناگون ترک و کرد و حتی قبایلی از اعراب شیعه در عصر صفوی و افشاریه به منظور کاهش قدرت آن‌ها و حایل‌شدنشان بین خراسان و اقوام بیابانگرد، همه و همه دست به دست هم داد تا خراسان را به شکل منطقه‌ای با خصوصیات اقتصادی، فرهنگی و نژادی خاص درآورد. بیشتر تحولات در مراسم‌ها برآیند وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی خراسان دوره ناصری به بعد بود، چرا که سیطره روس‌ها بر مرو و دشت آخال و ترکمانان ساکن سواحل شرقی دریای مازندران، از هجوم این صحراگردان به غرب خراسان کاست و امنیت را به خراسان بازگرداند که با فعال‌تر شدن کنسولگری‌های روس و بریتانیا و رقابت اقتصادی آن‌ها، زمینه برای تحولات اقتصادی این ایالت فراهم آورد. با ثبات به وجودآمده در عصر ناصری، جایگاه خراسان با توجه به اهداف استعماری برخی از دول آن زمان، چند برابر گردید. در این بین دولت مرکزی هم به وسیله والیان خود، برنامه آبادی مناطق این ایالت را با اقداماتی نظیر توسعه تسهیلات در مسیرهای ارتباطی این منطقه یا فروش زمین‌های خالصه که به تشویق متمولین برای سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی منجر گردید، پی گرفت. راهیابی محصولات خراسان به بازارهای جهانی، موجب تجاری‌شدن اقتصاد و روی آوردن بازرگانان و تجار به این ایالت، سرمایه‌گذاری و همچنین ایجاد بانک و افزایش درآمد موقوفات گردید. این مسائل پیامدهای خود را بر اوضاع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گذارد

به طوری که می‌توان با بررسی میراث مکتوب بر جا مانده از پیشینیان، منابع اطلاعاتی ارزشمندی برای شناخت اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خراسان به دست آورد. در بین این آثار، منابع مطبوعاتی به دلیل انعکاس مطالب آگاهی‌بخش و انتشار مطالب تاریخی، بررسی رویدادها و تأثیرگذاری در فرهنگ‌سازی، جهت‌گیری حرکت‌های اجتماعی، ساختن افکار عمومی و طرح درخواست‌های جامعه و پیگیری آن‌ها، از اهمیت زیادی برخوردارند. همچنین مطبوعات مکانی برای تعامل اندیشه‌های اهل فکر و قلم محسوب می‌شوند و به عبارت دیگر می‌توان مطبوعات را آینه‌ای برای دیدن بدی یا خوبی جامعه دانست. ارائه اخبار و گزارش از رویدادها و حوادث شهر و منطقه یکی دیگر از نقش‌های این منبع است که مواد و مطالب مورد نیاز تاریخ‌نگاری برای مورخان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم را فراهم می‌آورد. با وجود تلاش‌های بسیار محققان حوزه تاریخ خراسان و نگارش مقاله و کتاب، هنوز درباره بسیاری از موضوع‌های مختلف این حوزه تاریخی مهم، منابع زیادی وجود ندارد. لذا در این پژوهش به بررسی مطبوعات و روزنامه‌های منتشر شده در دوران قاجار پرداخته شده و از میان کلیه مطالب موجود، اخبار، تلگراف، مطالب و مکتوب‌های افراد سرشناس، مواردی که به خراسان مرتبط بوده انتخاب شده و با در نظر گرفتن شاخص‌ها و مؤلفه‌های کیفیت زندگی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

روش پژوهش و تجزیه و تحلیل داده‌ها

همان‌طور که موضوع و هدف پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های کیفیت زندگی به عنوان متغیرهای وابسته در این تحقیق مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

نمودار 1. متغیرهای وابسته کیفیت زندگی در این تحقیق

روش مورد استفاده در این پژوهش، روش تحلیل محتوا است. این روش به سه شکل تحلیل محتوای کمی، تحلیل محتوای کیفی قیاسی و تحلیل محتوای استقرایی قابل انجام است. پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوای کیفی قیاسی استفاده کرده است. در این پژوهش محتوای مطبوعات دوران قاجار براساس مؤلفه‌های کیفیت زندگی کدگذاری و مورد تحلیل قرار گرفت. به عنوان نمونه در مورد مؤلفه دسترسی به خدمات (خدمات و امکانات) می‌توان به این موارد اشاره کرد: «مهمانخانه‌ای در مشهد مقدس برای زوار آستان فیض آثار از سابق بود این اوقات عضدالملک متولی باشی مهمانخانه مزبور را چون کم وسعت بوده است،

تغییر داده، مهمانخانه‌ای وسیع بسیار خوب ساخته‌اند؛ و یا مواردی چون وجود تلگراف، چاپار و دارالخلافه؛ برای مؤلفه امنیت می‌توان از این موارد یاد کرد: «چون انتظام مهام قشون سواره و پیاده مملکتی خراسان که همواره در آن سرحدات به لوازم خدمت و جان نثاری اشتغال دارند. . .»، «به قراری که در روزنامه آنجا نوشته‌اند در کمال امنیت و فرغیت رعایا و برایا و مترددین و ساکنین، شب و روز با آسودگی سپری کنند» و یا «چون مقصود و منظور از ماموریت حسام السلطنه به ایالت خراسان انتظام امور کلیه آن سامانست. . .»؛ مؤلفه وضعیت اقتصادی «دیگر از قراری که به تسعیر اجناس ارض اقدس را نوشته‌اند: گندم اعلیٰ خرواری سه تومان و گندم پست‌تر از آن خرواری 2 تومان و هشت هزار و جو خرواری دو تومان و. . .»؛ مشارکت‌های اجتماعی «از قراری که در روزنامه خراسان نوشته‌اند خلعت مهر طلعت همایون که از جانب سنی الجوانب ملوکانه به افتخار مقرران خاقان و. . . تمامی اعظم و اعیان و چاکران دیوانی در آنجا حاضر شده. . .» و یا «در قندهار در روز جمعه عاشورا پارسی‌زبانان به قانون ملت خودشان عزاداری داشته‌اند»؛ برای سرزندگی و هویت محل می‌توان به «از قراری که در روزنامه آنجا نوشته بودند کربلایی حسین نامی در معموره از توابع نیشابور فوت شده و قبل از فوت یک هزار و پانصد تومان از مال خود به ده سیر نمک به جانب حاجی محمد ابراهیم مجتهد سبزوار مصالحه نموده و او هم این مبلغ را صرف کاروانسرای که در بیرون دروازه سبزوار و مخروبه نموده که زوار و قوافل در آنجا منزل نمایند» اشاره نمود.

به دلیل استفاده از شاخص‌های استاندارد به عنوان ابزار گردآوری داده در این پژوهش و نیز استفاده از این شاخص‌ها توسط پژوهشگران قبلی (بحرینی و طبیبیان، 1377؛ صبری، 1378؛ پاکزاد، 1382؛ شاه حسینی و توکلی، 1392) که در راستای تحلیل محتوای مولفه‌ها و شاخص‌های کیفیت زندگی به کار گرفته شده است، روایی آن‌ها مورد تأیید است و در نتیجه روایی محاسبه نگردید. به منظور محاسبه پایایی تحلیل‌های مطالب مطبوعات، از سه نفر از متخصصین رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی که قبلاً در حوزه مطبوعات پژوهش انجام داده بودند، خواسته شد که به تحلیل مطالب که به صورت نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شده بودند، بپردازند و مؤلفه‌ها را تعیین کنند. نتایج پایایی با توجه به فرمول ویلیام اسکات 89 درصد به دست آمد که نشان از سطح مطلوبیت قابل اعتماد ابزار را دارد.

جهت انجام پژوهش از آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی به استفاده گردید. به دلیل سهولت دسترسی به منابع و ارزشمندی بی‌نظیر این آرشیو، جهت بررسی انتخاب شد. در این راستا می‌توان گفت، کتابخانه آستان قدس رضوی که قدمتی چند صدساله دارد، در زمینه مطبوعات از همان آغازین سال‌های چاپ روزنامه که دو قرن از آن می‌گذرد به شناسایی و جذب مطبوعات ایران همت گمارده است. این مرکز تاکنون بالغ بر 4 میلیون نسخه نشریه چاپی و دیجیتالی را برای بهره‌مندی محققان کشور آرشیو نموده است. در این مرکز از قدیمی‌ترین روزنامه ایران به نام «کاغذ اخبار» که میرزا صالح شیرازی در سال 1212 شمسی چاپ کرد و «روزنامه وقایع اتفاقیه» که به همت امیرکبیر در سال 1229 شمسی چاپ شد تا بسیاری از نشریات که در زمان حاضر به چاپ می‌رسد، نسخه‌های متعددی وجود دارد.

نگهداری اولین‌های مطبوعات ایران؛ جذب مطبوعات از 70 کشور به 80 زبان؛ بزرگترین آرشیو نشریات دانشجویی ایران؛ جذب نشریه از تمام شهرهای ایران؛ جذب مجموعه‌های مهم مطبوعاتی از بزرگ مجموعه داران ایرانی چون استاد سید فرید قاسمی، مرحوم محمد گلبن و. . .؛ بزرگترین مرکز نگهداری نشریات چاپ خراسان در ایران؛ ایجاد کتابخانه تخصصی با 2000 عنوان از ویژگی‌های خاص این مرکز مطبوعاتی است که هر روزه پذیرای پژوهشگرانی از داخل و خارج کشور است.

جامعه آماری پژوهش حاضر را مطالب، مقالات، مکتوبات، حوادث، اخبار، وقایع و. . . مرتبط با خراسان در مطبوعات دوران قاجار از روزگارمحمدشاه (1250-1264ق.)، ناصرالدین شاه (1264-1313ق.)، مظفرالدین شاه (1314-1324ق.) و دوران محمدعلی شاه یعنی از محرم 1325- جمادی الثانی 1327ق. تا ابتدای دوره احمد شاه (رجب 1327-1344ق.) بوده، تشکیل می‌دهد. از آنجا که بررسی تمامی مطبوعات منتشر شده دوران قاجار در این پژوهش مقدور نبود، به توصیه متخصصان و پس از بررسی بسیار با در نظر گرفتن چاپ برخی مطبوعات در دوران‌های مختلف ذکر شده، تعداد 45 عنوان روزنامه و سالنامه انتخاب شدند. با توجه به اینکه هدف بررسی مؤلفه‌ها و متغیرهای کیفیت زندگی بود، عناوینی که در دوران‌های مختلف تکرار شدند نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

جهت انجام پژوهش حاضر، ابتدا محتوای مطبوعات مورد بررسی قرار گرفت و سپس مطالب براساس مؤلفه‌های کیفیت زندگی، مقوله‌بندی و تحلیل گردید. با توجه به تعاریف ارائه شده، حجم جامعه و نمونه مورد بررسی براساس جدول مورگان^۱ مطابق جدول (1-4) در ذیل مشخص گردیده است.

جدول 1. نشریات مورد استفاده در دوران محمدشاه

دوران محمد شاه (1250 - 1264 ق)				
ردیف	عنوان نشریه	شماره‌های مورد بررسی قرار گرفته	تعداد مدخل‌های مربوط به اخبار خراسان	حجم نمونه بررسی شده
1	روزنامه کاغذ اخبار	3	1	1

جدول 2. نشریات مورد استفاده در دوران ناصر الدین شاه

دوران ناصر الدین شاه (1264 - 1313 ق)				
ردیف	عنوان نشریه	شماره‌های مورد بررسی قرار گرفته	تعداد مدخل‌های مربوط به اخبار خراسان	حجم نمونه بررسی شده
1	روزنامه وقایع اتفاقیه	471	190	123
2	روزنامه دولت علیه	650	60	52
3	روزنامه ایران	885	440	205
4	سالنامه ایران	20	20	19
5	روزنامه اختر	895	43	40
6	روزنامه اطلاع	400	3	3
7	روزنامه شرف	87	4	4
8	روزنامه نصری	70	3	3
9	روزنامه حبل‌المتین	20	3	3

جدول 3. نشریات مورد استفاده در دوران مظفردین شاه

دوران مظفردین شاه (1314 - 1324 ق)				
ردیف	عنوان نشریه	شماره‌های مورد بررسی قرار گرفته	تعداد مدخل‌های مربوط به اخبار خراسان	حجم نمونه بررسی شده
1	روزنامه ایران	146	71	59
2	روزنامه نصری	130	3	3
3	روزنامه ایران سلطانی	103	57	48
4	روزنامه اطلاع	282	9	9
5	روزنامه شرافت	66	1	1
6	روزنامه مظفری	107	3	3
7	روزنامه کمال	61	2	2
8	روزنامه خلاصه الحوادث	1025	15	14
9	روزنامه حکمت	176	3	3
10	روزنامه تربیت	434	7	7
11	روزنامه پرورش	33	2	2
12	روزنامه چهره نما	40	8	8
13	روزنامه ثریا	151	15	14
14	روزنامه حبل‌المتین	522	88	70
15	روزنامه ادب	221	93	76

¹ Morgan

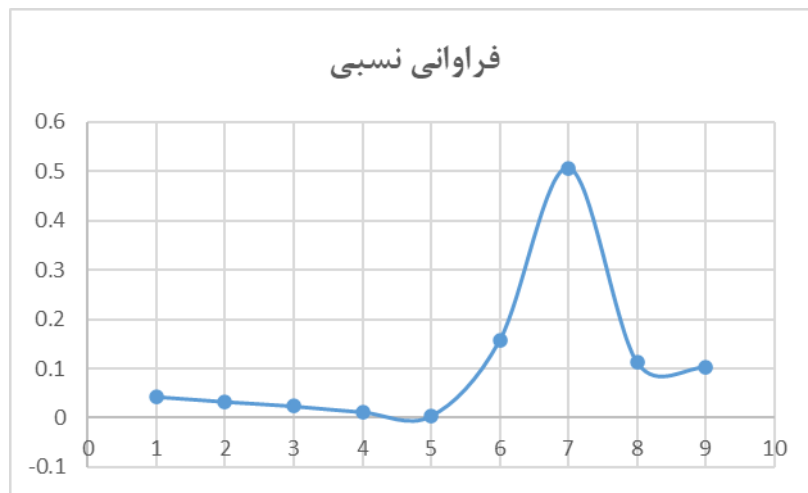
9	9	9	روزنامه بشارت	16
---	---	---	---------------	----

جدول 4. نشریات مورد استفاده در دوران محمدعلی شاه

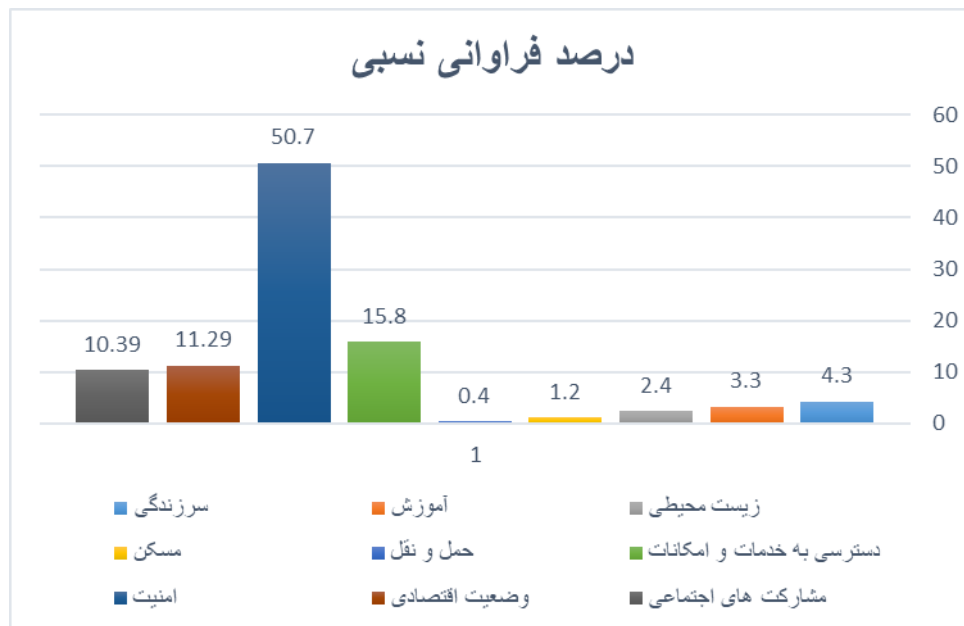
دوران محمدعلی شاه (1325-1327ق.)				
ردیف	عنوان نشریه	شماره‌های مورد بررسی قرار گرفته	تعداد مدخل‌های مربوط به اخبار خراسان	حجم نمونه بررسی شده
1	روزنامه انجمن تبریز	260	1	1
2	روزنامه ایران سلطانی	33	13	13
3	روزنامه حبل‌المتین	92	22	21
4	روزنامه حبل‌المتین تهران	394	25	24
5	روزنامه تمدن	124	1	1
6	روزنامه جهاد اکبر	64	4	4
7	روزنامه چهره نما	57	2	2
8	روزنامه روح القدس	29	6	1
9	روزنامه شمس	48	2	2
10	روزنامه صبح صادق	325	15	14
11	روزنامه مجلس	376	22	21
12	روزنامه معارف	25	3	3
13	روزنامه ندای وطن	317	19	18
14	روزنامه بشارت	19	19	18
15	روزنامه خراسان	20	17	16
16	روزنامه صوراسرافیل	32	3	3
17	روزنامه مساوات	31	3	3
18	روزنامه نیراعظم	6	3	3
19	روزنامه خورشید	122	115	86

یافته‌ها

براساس داده‌های جدول 2 بیشترین مدخل مرتبط با خراسان مربوط به «روزنامه ایران» در دوران ناصری است که بر همین اساس بیشترین حجم نمونه را نیز داشته است. به منظور گردآوری داده‌ها، فرم تحلیل محتوای محقق ساخته‌ای با توجه به 9 مؤلفه کیفیت زندگی در زمان تحلیل، مورد استفاده قرار گرفت، داده‌های مربوط به هر مطلب در آن درج می‌گردید. نمودار 2 و 3 بیانگر میزان فراوانی نسبی داده‌ها و درصد‌های مربوط به هر یک از مؤلفه‌های مورد بررسی است.

نمودار 2. فراوانی نسبی متغیرهای تحقیق

نمودار 3. درصد فراوانی نسبی داده‌ها

براساس یافته‌های نمودار 2 و 3 می‌توان دریافت که مؤلفه امنیت در تمامی مطبوعات مورد بررسی دارای بیشترین مقدار و مؤلفه‌های حمل و نقل، مسکن، زیست‌محیطی، آموزش و سرزندگی در بسیاری از مطبوعات دارای کمترین مقدار هستند.

نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی میزان مؤلفه‌های کیفیت زندگی در خراسان در دوران قاجار به روایت مطبوعات بود. بررسی مطبوعات نشان داد بیشترین مؤلفه‌ها مربوط به امنیت، وضعیت اقتصادی و مشارکت‌های اجتماعی مردم بوده است. آنچه که از این یافته پژوهش بر می‌آید این است که متاسفانه جامعه ایران در دوره قاجاریه-برخلاف تمدن و فرهنگ کهن سال و دیرین- تقریباً یک جامعه قرون وسطایی با تعصبات ملی و مذهبی شدید حاکم بر روح و فکر اکثریت قریب به اتفاق جامعه بود. مردم سخت پای‌بند آداب و سنت و رسوم ملی وشعائر مذهبی خود بودند و از هرگونه نفوذ و تأثیر شیوه زندگی و تمدن

غرب برکنار مانده بودند. در دوره قاجار، اکثریت جامعه ایرانی بهره‌ای از سواد نداشتند؛ می‌توان گفت، این اکثریت هیچ‌گونه وسیله‌ای برای پرورش و رشد فکری و جهان‌بینی نداشتند و دنیای آن‌ها محدود به حصار محکم و استواری بود که اساس آن از معتقدات عمومی تشکیل می‌شد.

تعارض منافع

تعارض منافع نداریم.

سپاس‌گزاری

از ریاست محترم سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت محترم اسناد و مطبوعات و رییس محترم اداره مطبوعات آستان قدس رضوی به خاطر حمایت‌های معنوی در اجرای پژوهش حاضر سپاس‌گزاری می‌شود. همچنین از داوران محترم نیز کمال تشکر و قدردانی را داریم.

منابع

- از کمپ، استیوارت. (1370). *روانشناسی کاربردی*. ترجمه فرهاد ماهر. مشهد: آستان قدس رضوی.
- اسمیت، دیوید ام. (1381). *رفاه انسانی و عدالت اجتماعی*. ترجمه حسین شاه‌ی اردبیلی و حسین حاتمی نژاد. اطلاعات سیاسی-اقتصادی (185-186): 160-173.
- امینی، م. (1387). *شناسایی و کاربرد شاخص‌های کیفیت زندگی شهری در منطقه 4 شهر تهران از دیدگاه مدیریت شهری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- بحرینی، سید حسین و طیبیان، منوچهر. (1377). مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری. *محیط‌شناسی* (21-22): 41-46.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (1382). کیفیت محیط شهری، مطالبه معوقه شهروندان. *مدیریت شهری* (9): 9-15.
- پورجعفر، مرتضی و تقوایی، علی اکبر. (1384). برنامه‌ریزی کیفیت زندگی شهری در مراکز شهری، تعاریف و شاخص‌ها. *جستارهای شهرسازی* (12): 6-13.
- رضایی، امیرمسعود (1391). *ایران در زمان ناصرالدین شاه قاجار*. تهران: پیمان.
- رفعیان، مجتبی؛ عظیمی، مریم و مقدم، حامد. (1391). ارزیابی کیفیت مناطق شهری در برخورداری از فضاهای عمومی با استفاده از نمودار وزنی ورونی: نمونه موردی شهر قدیم لار. *جغرافیای آمایش محیط* (16): 107-124.
- شاه‌حسینی، پروانه و توکلی، هانیه (1392). تحلیل شاخص‌های کیفیت زندگی شهری: مورد محله وردآورد منطقه 21 شهر تهران. *آمایش محیط* (24): 127-143.
- شریفی شکوه، زینب (1397). وضعیت فکری و فرهنگی ایران در عصر قاجار. *فرهنگ پژوهش* (33): 127-148.
- شکوری، ابوالفضل (1371). *جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری‌ها*. تهران: بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران.
- صبری، س. (1378). نقش دسترسی‌ها در کیفیت زندگی شهری. *صفه* (29): 58-67.
- قدیمی قیداری، عباس (1393). *تلاوم و تحول تاریخ‌نویسی در ایران عصر قاجار*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- الگار، حامد (1372). نیروی مذهبی در قرون هجدهم و نوزدهم (مجموعه مقالات سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج). ترجمه عباس مخیر. تهران: طرح نو.
- محیط طباطبایی، محمد (1350). نقش سید جمال‌الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین. قم: دارالتبلیغ اسلامی.
- مختاری، مرضیه و نظری، جواد. (1390). *جامعه‌شناسی کیفیت*. تهران: جامعه‌شناسان.
- مدرسی چهاردهی، مرتضی (1360). سید جمال‌الدین اسدآبادی و اندیشه‌های او. تهران: پرستو.
- مهدی‌زاده، جواد. (1385). *برنامه‌ریزی راهبردی توسعه شهری، تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران*. تهران: طرح و نشر پیام سیما.

References

- Algar, H. (1993). *The Cambridge history of Iran, From Nadir Shah to the Islamic Republic*. Tehran: Rarh no (In Persian).
- Amini, M. (2008). Identification and application of indicators of the quality of urban life in the 4th district of Tehran from the point of view of urban management. Master's thesis, Islamic Azad University, Science and Research (In Persian).
- Bahraini, S. H. & Tabibian, M. (1998). Urban environment quality assessment model. *Ecology* (21-22): 41-46 (In Persian). <https://doi.org/10.22059/jtcp.2015.57198>
- David, M. Smith. (1967). *The Quality of Life, Human Welfare and Social Justice*. Society, Politics and Economic Development. (In Persian).
- Ghadimi Gheydari, A. (2014). *Continuity and Evolution of History Writing in Qajar Era in Iran*. Tehran: Research Institute of Islamic History (In Persian). <https://doi.org/10.22051/hii.2022.39691.2635>
- Mahdizadeh, J. (2006). *Strategic Planning of Urban Development*. Tehran: Payamsima (In Persian).
- Mohit Tabatabai, M. (1971). *Seyyed Jamaluddin Asadabadi's Role in the Awakening of the East*. Qom: Dar al-Tabligh Islami (In Persian).
- Mokhtari, M. & Nazari, J. (2011). *Sociology of Quality*. Tehran: Jameeshenasan (In Persian).
- Oskamp, S. (1991). *Applied Social Psychology*. Mashhad: Astan Qods Razavi (In Persian).
- Sabri S. (1999). The role of accessibility in the quality of urban life, Page 58-67 (In Persian).
- Schyns, P & Boelhouwer, J. (2004). Measuring Quality of Life in Amsterdam from the viewpoint of participation, *The Amsterdam bureau for Research and statistics/ Social and Cultural Planning. Office* (12). 5-78. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-2202-9_6
- Ulengin, B, et al. (2001). A multidimensional approach to urban quality of life; The case of Istanbul. *European journal of operation Research* (130), 274-361. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(00\)00047-3](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(00)00047-3)